

ПУБЛІКАЦІЇ М.П.ДРАГОМАНОВА ТА ПРО НЬОГО В БІБЛІОТЕКАХ ШВЕЙЦАРІЇ

Стаття є чи не першою спробою виокремити й систематизувати швейцарські публікації М.П. Драгоманова, більшість яких, нелегально переправлених у 70 – 80-х роках XIX ст. до України і Росії, відіграла значну роль у науковому українознавстві, наступності Київської історико-філологічної школи М.О. Максимовича.

Ключові слова: М.П. Драгоманов, швейцарські публікації, Україна, Росія, нелегально, наукове українознавство, М.О. Максимович, 70 – 80-і роки XIX ст.

Статья является едва ли не первой попыткой выделить и систематизировать швейцарские публикации М.П. Драгоманова, большинство которых, будучи нелегально переправленных в 70 – 80-х годах XIX века в Украину и Россию, сыграло значительную роль в научном украиноведении, преемственности традиций Киевской историко-филологической школы М.А. Максимовича.

Ключевые слова: М.П. Драгоманов, швейцарские публикации, Украина, Россия, нелегально, научное украиноведение, М.А. Максимович, 70 – 80-е годы XIX века.

The article is perhaps the first attempt to identify and systematize Swiss publications by M.P. Drahomanov, most of which being illegally transferred to Ukraine and Russia in 70 – 80-ies of the XIX century, played a significant role in scientific studies of Ukraine, continuity of traditions of Kyiv historical and philological school of M.O. Maksymovych.

Keywords: M.P. Drahomanov, Swiss publications, Ukraine, Russia, illegally, scientific studies of Ukraine, M.O. Maksymovych, 70 – 80-ies years of the XIX century.

Специфіка Женеви другої половини XIX сторіччя, куди М.П. Драгоманов приїхав, маючи передусім репутацію багатогранного вченого-дослідника, та завдання, отримані в Києві, вимагала найперше його реалізації як відомого українського громадсько-політичного діяча та публіциста, хоча й з величезним потенціалом творчих ресурсів в обох ланках. І. Лисяк-Рудницький відзначав, що «свою наукову діяльність Драгоманов почав від праць над античною історією..., але згодом ...перейшов до слов'янської, зокрема української, етнографії та фольклористики... Як літературний критик і етнограф був найважливішим на Україні представником історично-порівняльної методи й дав цінні дослідження усної словесності. ... Драгоманов використовував фольклорний матеріал як джерело дослідження історії громадських ідей на Україні, що й відбилося на його політичному світогляді» [1, 106]. У цьому напрямку перша «слава» знайшла його в пресі ще в середині 1860-х років, зокрема як кореспондента «Вестника Европы», «Санкт-Петербургских ведомостей», «Отечественных записок», «Знания», «Недели», «Киевского телеграфа», деяких журналів Галичини, автора статей про проблеми суспільно-політичного життя Російської імперії, її внутрішньої та зовнішньої політики. Після чого Драгоманов став постійним об'єктом нагляду відповідних служб і невдовзі – одним із перших постраждалих від репресій...

Але ці неприємності мали й частку позитиву – широку популярність серед російської читацької публіки, включно з революційною еміграцією, з якою йому довелося зустрітися в одному з найбільших емігрантських центрів Європи. Коло його знайомств важко окреслити, оскільки політичні та наукові контакти часто перетиналися, але такі імена, як Елізе Реклю, Кропоткін, Лавров, Бакунін, Аксельрод, Герцен та багато інших, з ким він спілкувався, співпрацював, часто можна зустріти поряд з іменем «Драгоманов» як у мемуарах його сучасників, так і в дослідженнях пізнішого часу.

Найкраще збереглися матеріали в поліцейських архівах, з яких зараз можна багато що почерпнути. Наприклад: «23 avril 1887. Rapports de la Sûreté générale sur l'organisation des nihilistes à Genève. On distingue les Russes réfugiés et instruits, qui fréquentent Elisée Reclus [французький емігрант, визначний географ], *Dragomanov*, Leger... et les révolutionnaires actifs: Ditescoulo ..., Melzer...» [2, 288]; «19 août 1890. Etat nominatif des réfugiés russes et affiliés résidant à Genève le 1 janvier 1890, et liste des Russes surveillés par la Police de Genève : Président du groupe : G.Plekhanoff...Serpinsky, *Dragomanov*, P.Bercoss, Antoine Bielinsky... ». «19 janvier 1887. Rapport sur l'imprimerie nihiliste de Genève, 7, route de Carouge. Directeur: Jesinsky ; propriétaire : Joukowsky ; collaborateurs : *Dragomanov*, Bokhanovsky, Plekhanoff, Kasinska...». Дійсно, місцем зборів емігрантів-одномудців найчастіше бували друкарні. У 1867 «слов'янських» типографій було тільки три. З появою друкарні «Громади» (1878) піднявся й престиж українського осередку, очолюваного Драгомановим.

У наведеному виданні зафіксовані такі дані: «Charles Ferdinand Gilek (Basile). Les rares mentions de son nom dans les dossiers de police révèlent qu'il travaillait comme imprimeur pour différents groupes d'émigrés. En 1879, son patron était le *grand publiciste ukrainien Michel Dragomanov*, émigré à Genève depuis 3 ans» [3, 317]; «En 1879, son [de Troussov] patron était le *grand publiciste ukrainien Michel Dragomanov*, émigré à Genève depuis trois ans» [3, 303]; «...un rapport de filature indiquait que Gaspariantz et plusieurs de ses compagnons avaient tenu une réunion «chez le Russe du nom de Kuzma». Or nous savons par ailleurs que *Kuzma* était le pseudonyme d'un typographe ukrainien établi de longue date à Genève ; en 1879, il travaillait déjà comme prote pour la *Gromada*. Après le départ de *Dragomanov* pour la Bulgarie, en 1889, on le trouve pour un temps employé à...» [3, 319]; « En été 1880 se constituait autour de *Dragomanov* et de *Liakhotzki (Kuzma)* une imprimerie juive libre (Frei Judische Buchdruckerei); elle avait son adresse au siège de la rédaction de la *Gromada*, 11 rue de Lausanne» [3, 326]; Таким чином, уся публічна діяльність відбувалася під наглядом поліції, або женевської, або «*des commissariats spéciaux de la sûreté française à la frontière suisse*», з якими М.П. Драгоманову довелося зустрітися, наприклад, по дорозі до Парижу на Міжнародний Конгрес.

Матеріали тих часів зберігаються сьогодні у «російських» фондах Швейцарії (так позначають, у широкому сенсі, всі матеріали, написані або надруковані кирилицею, незалежно від мови; у каталогах – електронних та паперових – назви подаються у транслітерації відповідно правилам *ISO (Organisation internationale de normalisation)*, іноді – з перекладом, або за англосаксонською системою – *Library of Congress*), які є унікальними. Завдяки тому, що у XIX столітті країна прийняла багатьох російських підданих – емігрантів, серед яких значна частина належала до різних громадсько-політичних рухів, тільки тут можна побачити цілі колекції їхніх історичних публікацій. Швейцарці вчасно

збагнули цінність такої друкованої продукції (прокламації, листівки, книжки, журнали, газети тощо), виданої у Женеві або Цюриху, яка таємно переправлялася до Російської імперії. Все зібране було згодом старанно збережено в головних бібліотеках країни. Більшість емігрантських публікацій революційного характеру знаходиться у *Національній бібліотеці Швейцарії* (Берн); там же зберігаються й суто літературні, на думку швейцарських бібліографів, твори, видані в Швейцарії, що належать перу Л. Толстого, А. Чехова, Т. Шевченка, інших авторів. Значна колекція політпропагандистських брошур 1890-1905 років (на кшталт «метеликів» С.Подолінського та О.Терлецького) зберігається в *Публічній та Університетській бібліотеках* Женеві.

До інших бібліотек, що містять матеріали «російських» фондів, належать: в Базелі – Публічна бібліотека Базельського університету (*Offentliche Bibliothek der Universitet Basel*); у Берні – Швейцарська національна бібліотека *Bibliothèque Nationale Suisse* (*Schweizerische Landesbibliothek / Nationalbibliothek*), *Bibliothèque de l'Europe de l'Est* (*Stiftung Schweizerische Osteuropa' Bibliothek*); у Фрібургу – *Bibliothèque cantonale et universitaire (Kanton- und Universitätsbibliothek)*, *Bibliothèque de l'Osteuropa-Institut, dependant de l'Universite de Fribourg*; у Женеві – *Bibliothèque des Nations Unies* (*United Nations Library*), *Bibliothèque publique et universitaire (Offentliche Bibliothek der Universitet)*; у Лозанні – *Bibliothèque Cantonale et Universitaire (Kanton- und Universitets-Bibliothek)*; у Цюриху *Zentralbibliothek Zürich, Slavisches Seminar der Universitet Zürich, Historisches Seminar der Universitet Zürich, Sammlung Alte Drucke*; у Бюлле – *Bibliothèque publique et scolaire (Musée gru→rien)*. Один спільний твір В. Антоновича і М. Драгоманова – «Исторические песни Малорусского народа» (Т.1 – Киев: Типография М.П.Фрица, 1874, сс.379+189) – знаходиться у Польському народному музеї (*Museum Narodowego Polskiego*) у Рапперсвілі (Rapperswil, St.Gallen).

Продукція видавничої діяльності Драгоманова частково збереглася, незважаючи на час і на те, що така продукція була, перш за все, експортною та нелегальною, через що дорогою до читача нерідко підлягала конфіскації поліцією в різних країнах. Окремі екземпляри збереглися в Женеві, де й випущені, а також (у меншому обсязі) практично в усіх великих бібліотеках зазначених міст, очевидно, завдяки книжковому обміну. Такі друки діляться на: а) тексти самого Драгоманова та в) редаговані ним кореспонденції інших осіб.

До текстів Драгоманова та пов'язаних з ним, наявних у бібліотеках Швейцарії, належать (виклад латиницею, за винятком автентичних назв, відповідає оформленню в каталогах; тексти унорядковані за роком видання):

Оригінали:

- *Детоубийство*, совершаемое русским правительством. Женщины процесса московских социалистов / *Detoubijstvo, soversaemoe russkim pravitel'stvom. Zensciny processa moskovskich socialistov* / Michail Petrovic Dragomanov – Genève : édition «Hromada», 1877, 16 p. (rus.) (*Bibliothèque de Genève ; Schweizerische Nationalbibliothek Bern*).

- *Idem* - New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 135 (rus.) (*RERO Genève*).

- *A l'opinion publique des peuples civilisés ! / [«...Dragomanov, Oukraïnien, de Poltava...Lakhotzkij, Oukraïnien, de Kiyev...»]* – Genève : Impr. Ch.Pfeffer, [187-?], 4 p. (fr.) (*Bibliothèque de Genève*).

- *Турки* внутренние и внешние: письмо к издателю «Новаго времени» / *Turki vnutrennie i vnesnie: pis'mo k izdatelju "Novago vremeni"* / M. Dragomanova – Zeneva ; Bazel' [etc.]: H. Georg, 1876, 30 p. (rus.) (*Bibliothèque de Genève – livre, livre sur microforme ; Schweizerische Nationalbibliothek Bern - livre*).

- *Idem* - New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 147 (rus.) (*RERO Genève*).

- *Внутреннее рабство и война за освобождение* / *Vnutrennee rabstvo i vojna za osvobodzenie* / M. Dragomanova – Genève; Bule ; Lyon : H. Georg, Libraire-Editeur, 1877, 34 p. (rus.) (*Bibliothèque de Genève - livre, livre sur microforme*)

- *Idem* - New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 148 (rus.) (*RERO Genève*).

- *До чего довоевались?* / *Do cego dovoevalis'?* / M. Dragomanov – Zeneva : Georg, 1878, 26 p. (rus.) (*Bibliothèque de Genève*).

- *Idem* - New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 137 (rus.) (*RERO Genève*).

- *La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès littéraire de Paris <1878>* / Michail Petrovic Dragomanov – Genève : Georg, 1878 (fr.) (*Schweizerische Nationalbibliothek ; UB Bern – Zentralbibliothek*).

- *Терроризм и свобода, муравьи и корова: Ответ на ответ «Голоса»* / *Terrorizm i svoboda, murav'i i korova: Otvet na otvet "Golosa"* / M. Dragomanova – Zeneva : Impr. Du "Rabotnik" et de la "Hromada" 1880, 16 p. (rus.) (*Schweizerische Nationalbibliothek Bern - livre ; Bibliothéque de Genève - livre sur microforme*).

- *Idem* – New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 146 (rus.) (*RERO Genève*).

- *Было бы болото, а черти будут* / *Bylo by boloto, a certi budut !* / Michail Dragomanov – Zeneva : [s.n.], 1880, 16 p. (rus.) (*Bibliothèque de Genève*).

- *Idem* – New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 134 (rus.) (*RERO Genève*).

- *Соловья баснями не кормят: письмо к генералу Лорису-Меликову* / *Solov'ja basnjami ne kormijat pis'mo k generalu Lorisu-Melikovu* / Michail Petrovic Dragomanov - [Genève] : Impr. du «Rabotnik» er de la «Hromada», [1880], 8 p. (rus.) (*Bibliothèque de Genève*).

- *Idem* – New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 145 (rus.) (*RERO Genève*).

- *Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe occidentale* / par M. Dragomanov – Genève : Impr. Du « Rabotnik » et de la « Hromada », 1881, 16 p. (fr.) (*UB Bern – Zentralbibliothek*).

- *Нові українські пісні про громадські справи* / *Novi ukrajins'ki pisni pro gromads'ki spravy, (1764-1880)* / M. Dragomanov – Женева: Печатня «Работника» і «Громади», 1881, 132 с. (ukr.) (*Schweizerische Nationalbibliothek Bern*).

- *Дионисий III Санкт-Петербургский и Платон II Московский: сравнительно-историческая игра природы* / *Dionizij III sankt-peterburgskij i Platon II moskovskij : sravnitel'no-istoriceskaja igra prirody* / M. Dragomanov – Zeneva / Женева : Типogr. « Vol'nago slova », 1882, 47 p. (rus.) (*Schweizerische Nationalbibliothek Bern – livre ; Bibliothéque de Genève – livre, livre sur microforme*).

- *Idem* - New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 136 (rus.) (*RERO Genève*).
- *К биографии А.И.Желябова / K biografii A.I.Zeljabova / M.Dragomanov – Genève : Impr. de “La Parole libre”, 1882, 48 p. (rus.) (Bibliothèque de Genève).*
- *Idem – New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 138 (rus.) (RERO Genève).*
- *Народная воля о централизации революционной борьбы в России / Narodnaja volja o centralizacii revoljucionnoj bor’by v Rossii / Michail Petrovic Dragomanov – Genève : Imprimerie de la «Parole libre», 1882, 32 p. (rus.) (Bibliothèque de Genève).*
- *Idem – New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 141 (rus.) (RERO Genève).*
- *Собрание политических сочинений / Sobranie politiceskich socinenij [œuvres politiques] / Michail Petrovic Dragomanov - ...1882 (rus.) (Schweizerische Nationalbibliothek, Bern).*
- *Політичні пісні українського народу, XVIII-XIX ст. Частина I / Politicni pisni ukrains’kogo narodu, 18-19 st. / Michail Petrovic Dragomanov – Женева: Печатня «Громади» 1883 (-1885) (ukr.) (Schweizerische Nationalbibliothek Bern).*
- *Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения / Opyt ukrainskoj politiko-social’noj programmy : svod i ob’jasnenija / M.Dragomanova – Zeneva / Женева : Tipogr.Gromady, 1884, 111 p. (rus.) (Bibliothèque de Genève – livre, livre sur microfonde).*
- *Idem* - New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 143 (rus.) (*RERO Genève*).
- *Накануне новых смут / Nakanune novych smut / M.Dragomanov – Zeneva / Женева: [s.n.] 1886, 24 p. (rus.) (Bibliothèque de Genève).*
- *Idem – New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 140 (rus.) (RERO Genève).*
- *Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. З видання «Громада» / Narodni skoli na Ukrajinі sered zit’t’a i pis’menstva v Rossiji <Les →cole populaires en Ukraine> Z vida’n’na «Gromada» / Michail Petrovic Dragomanov – Genève ; Bule ; Lyon ; H.Georg Libraire-Editeur, 1877, 152 p. (ukr.) (Schweizerische Nationalbibliothek Bern).*
- *Либерализм и земство в России / Liberalizm i zemstvo v Rossii / M.Dragomanova – Genève : H.Georg, 1889, 64 p. (rus.) (Bibliothèque de Genève; Schweizerische Nationalbibliothek).*
- *Idem – New Haven Conn.: Research Publ., 1973, Collection Russian revolutionary literature 139 (rus.) (RERO Genève).*
- *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство у 4 томах / Rozvidky Michajla Dragomanova pro Ukra→ns’ku narodnju slovesnist’ i pis’menstvo / Укл., пер. М.Павлик — Львів : НТШ, 1899-1907 (ukr.) (Bibliothèque Uni Basel – Schweizerisches Institut für Volkskunde).*
- *Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова [œuvres politiques] / Издание редакции «Освобождения» / Sobranie politiceskich socinenij / Michail Petrovic Dragomanov / Izdanie redaktsii «Osvobozhdeniia» – Paris: Société nouvelle de librairie et d’édition, 1905-1906 (rus.) (UB Bern Osteuropabibliothek ; Schweizerische Nationalbibliothek Bern).*

- *Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings / Edited by Ivan L. Rudnytsky – New York : Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. Inc., 1952, 225 p. (angl.) (Bibliothèque de Genève).*

- *M.P. Drahomaniv. Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World / transl. by Earl W. Count – Bloomington: Indiana University Publications, 1961, Russian and East European Series, vol. 23, 153 p. (angl.) (Fribourg – Bibliothèque cantonale et universitaire – Beauregard; UB Basel Universit→tsbibliothek).*

- *Драгоманов М.П. Вибране («...між задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Vybrane «...mij zadum zlozuty ocerk istorii civilizacii na Ukraini» / Упор. та автор істор.-біограф. нарису Р.С.Мищук; Прим. Р.С.Мищука, В.С.Шандри. — Київ: Либідь, 1991, 688 с. (укр.) (Université de Genève: - Dépôt des biblioth→ques universitaires; Zentralbibliothek Zürich).*

- *М.Драгоманов Спроба української політико-соціальної програми: збір і пояснення / Sproba ukrains'koi polityko-social'noi programy : zbir i pojasnennja / Укл. Андрусяк Т. у: Шлях до свободи – Львів: Світ, 1998, с.121-188 (укр.) (Bibliothèque de Genève).*

- *Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841-1994. / Mychajlo Drahomanov. Documenty i materialy 1841-1994 / Упор: Галина Болотова та ін.. – Львів: НТШ, 2001 - 746 с. (Видано спільно з Центральним державним історичним архівом України ім. М. С. Грушевського та ін.) (укр.) (Zentralbibliothek Zürich; UB Bern – Bibliothek Slavistik).*

- *Михайло Драгоманов: Вибрані праці. [у 3-х т., 4 кн.] / Vybrani pratsi / редкол.: В.П.Андрущенко та ін., (гол.); упоряд. та примітки В.Ф.Погребенник. – Київ : Знання України, 2007. (укр.) (FB-BCU – Bibliothèque de l'Institut interfacultaire de l'Europe orientale et centrale).*

Редагування та коментарі:

- *Письмо В.Г. Белинского к Н.В. Гоголю. С предисловием М. Драгоманова / Pis'mo V.G. Belinskago k N.V. Gogolju / Michail Petrovic Dragomanov – Женева : Типография «Работника» и «Громады», 1880, 8 с. (rus.) (Schweizerische Nationalbibliothek Bern).*

- *Письма К.Д. Кавелина и И.С. Тургенева к А.И. Герцену. С объяснительными примечаниями М. Драгоманова / Pisma K.D. Kavelina i I.S. Turgeneva k A.I. Gercenu - Женева : Украинская типография, 1892, XII+227 с. (rus.) (Schweizerische Nationalbibliothek Bern).*

- *Konstantin Kawelins und Ivan Turgenjews Social-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw.Herzen / Mit Beilagen und Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanow. Autorisierte Uebersetzung aus dem Russischer von Dr.B.Minzes.– Stuttgart : Verlag J.G.Cotta, 1894 (all.) (UB Bern – Zentralbibliothek; UB Bern – Bibliothek Geschichte; UB Bern – Schweizerische Osteuropabibliothek; UB Basel Universit→tsbibliothek; UB Bern – Bibliothek Slavistik).*

- *Michail Bakunins sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw.Herzen und Ogarjow / Mit Beilagen und Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanow. Autorisierte Uebersetzung aus dem Russischer von Dr.B.Minzes – Stuttgart : Cotta'sche Buchhandlung, 1895, 420 S. (all.) (Schweizerische Nationalbibliothek).*

- *Письма М.А. Бакунина к А.И. Герцену и Н.Р. Огареву с приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М.П. Драгоманова / Pis'ma M.A. Bakunina k A.I. Gercenu i N.P. Ogarevu. – Женева: Украинская типография, 1896, 562 с. (rus.) (Schweizerische Nationalbibliothek Bern ; UB Bern – Bibliothek*

Slavistic ; Bibliothèque de Genève ; Lausanne – Bibliothèque cantonale et universitaire (BCU/D).

- *Correspondance de Michel Bakounine : lettres à Herzen et à Ogareff <1860-1874> / publiées avec préface et annotation par Michel Dragomanov ; trad. De Marie Stromberg – Paris : Perrin, 1896, 383 p. (fr.) (Schweizerisches Sozialarchiv ; Zentralbibliothek Zürich, Sammlung Alte Drucke ; Schweizerische Nationalbibliothek ; Fribourg – Bibliothèque cantonale et universitaire – Beaugregard ; Lausanne – Bibliothèque cantonale et universitaire (BCU/D) ; Bibliothèque de la faculté des lettres et des sciences humaines ; Bulle – Bibliothèque publique et scolaire (Musée gruérien) ; Bibliothèque de Genève).*

Про М.П. Драгоманова:

- *Л.Г. Дейч. Русская революционная эмиграция 70-х годов М. Бакунин, Л. Варынский, С. Дикштейн, М. Драгоманов, Н. Жуковский, П. Кропоткин, П. Лавров, З. Ралли, А. Эльсниц и П. Ткачев / Russkaja revoliucionnaja emigracija 70-ch godov... - Петербург: Государственное издательство, 1920, 88 с. (rus.) (Historisches Seminar der Universität Zürich ; Osteuropäische Geschichte).*

- *Д. Заславский. М.П. Драгоманов Критико-биографический очерк / Michail Petrovic Dragomanov. Kritiko-biograficeskij oserk – Киев : Изд-во «Сорабокоп», 1924, 172 с. (rus.) (Schweizerische Nationalbibliothek).*

- *П.М. Федченко. Михайло Драгоманов: Життя і творчість / Mychajlo Drahomanov: zyttyja i tvorčist' – Київ : Дніпро, 1991, 362 с. (ukr.) (Zentralbibliothek Zürich ; Slavisches Seminar des Universität Zürich).*

- *Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Sljach do svobody. Mychajlo Dragomanov pro prava ljudyny— Львів : Світ, 1998, 189 с. (ukr.) (Bibliothèque de Genève ; Slavisches Seminar der Universität Zürich)*

- *М.А. Maslin. Dictionnaire de la philosophie russe / Trad. par F. Lesourd – Paris – Lausanne : Editions l'Age d'Homme, 2010, 1007 pages (fr.) (Zentralbibliothek Zürich ; UB Basel Universitätsbibliothek).*

- *Dictionnaire historique de la Suisse. Dragomanov, Michel [Mychajlo Drahomanov] – Hauterive: éditions Gilles Attinger, 2005. Vol. 4. 827 p.*

Остання публікація є важливим доказом того, що тринадцятирічне перебування Драгоманова на землі Швейцарії не лишилося непомітним. Він увійшов до історії цієї країни, де стільки зробив і пережив та яку любив і дуже поважав. Словникова стаття відзначає: *«Il édita dans son «Imprimerie ukrainienne» soixante-neuf publications, dont trente et une en ukrainien, langue frappée d'interdiction dans l'empire russe...Il s'agissait notamment de ses propres traites, de sa revue Hromada ainsi que d'œuvres interdites de la littérature ukrainienne et russe (Tarass Chevtchenko, Alexandre Herzen). Cosmopolite et socialiste de tendance anarchiste modérée, D. combattit aussi bien le centralisme répressif du gouvernement russe que le «chauvinisme» et le «machiavélisme» des révolutionnaires russes. Il aspirait à une Ukraine autonome dans le cadre d'une fédération démocratique russe sur le modèle de la confédération suisse...»*. Положення про швейцарський федеративний устрій як фактор політичної свободи («Шістсот років Швейцарської спілки (1291-1891) [4] фігурувало поряд з монархічно-конституційним англійським ладом [5, 382] та іншими країнами з обмеженою державною централізацією [6, 63-64].

А сьогодні в Женеві, на одному з сучасних житлових будинків за адресою *rue Dancet 14*, – меморіальна дошка з написом: «*A cet endroit se trouvait la villa Revaclier, dans laquelle vécut et travailla de 1878 à 1889, l'éminent écrivain, historien et humaniste ukrainien Myhailo Drahomanov (1841-1895)*». Тоді це був район, що тільки забудовувався зовсім неподалік від нових будівель Женевської академії (вона щойно (1873) отримала статус «Університету»), і, можливо, нагадував М. Драгоманову київський район Новое Строение, де в 1842 році постала велична восьмиколонна новобудова Університету Св. Володимира – незабутньої *Alma Mater*, яка вшанувала свого вірного сина меморіальною дошкою на фасаді Головного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, поруч з меморіальною дошкою М.О. Максимовича. Через багато років «вони символізують не лише видатні заслуги перед славетним університетом і народом України, але й плідний, концептуальний зв'язок між двома яскравими творчими особистостями, об'єднаними Київською історико-філологічною школою» [7, 210-216].

ЛІТЕРАТУРА

1. Лисяк-Рудницький Іван. Михайло Драгоманов // Між Історією й Політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен: В-во «Сучасність», 1973.
2. Lesure, Michel. Les mouvements révolutionnaires russes de 1882 à 1910 d'après les fonds F7 des Archives Nationales // Cahiers du monde russe et soviétique. Année 1965. Volume 6. P.279-326.
3. Mysyrowicz, Ladislas et alt. Imprimeries révolutionnaires russes et «orientales» à Genève, 1865-1917 // Candaux, Jean-Daniel, Lescaze, Bernard. Cinq siècles d'imprimerie genevoise. – Genève: [s.n.], 1981.
4. М.Драгоманов. Шістсот років Швейцарської спілки (1291-1891). – Львів: Видав-во редакції «Народа», 1892. 33 с. С. 30-31.
5. Драгоманов М. Лист до М. Павлика від 11 березня 1881 р.// Переписка М.Драгоманова з М. Павликом (1876-1895). – Чернівці: Друкарня «Руської Ради», 1911. Т.3 (1879-1881).
6. Драгоманов М.П. Великорусский интернационал и украинско-польский вопрос. – Казань: Типогр. Окружного штаба, 1906.
7. Карпенко М.О. Наступність розвитку ідей Київської історико-філологічної школи в Університеті Святого Володимира: М.О. Максимович і М.П. Драгоманов // Мова і культура. Вип. 6. Т. V/1. К., 2003.